

ІСІХАЗМ В КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА ТАВРИКИ

Засади християнської культури були сформовані Візантією, яка стала своєрідним “мостом” між Заходом та Сходом, між античністю та середньовіччям. Для візантійської культури IV-XII століть характерним було існування трьох напрямків - офіційного богослов'я (патристичного), аскетичного (інтеріорного) та "антикізуючого" (орієнтованого на діалог з античною культурою). Взаємовідносини між ними по-різному склалися протягом історії імперії, що знайшло відображення і в її культурі. В IV-VI століттях панівними були патристичний та аскетичний напрямки. Офіційне (помірне) богослов'я на цьому етапі історії було тісно пов'язане з "антикізуючим" та прагнуло до діалогу з античною традицією. Тільки під час "комніновського ренесансу" в XI-XII століттях виявилось протистояння аскетичного та "антикізуючого" напрямків [Бычков В.В. Малая история византийской эстетики.– К., 1991.– С. 331].

Християнство породило якісно нове антропологічне вчення. Античність знала людину як річ, як щось належне матеріальному, мінливому світу, що не має самоцінності. Саме християнство утвердило високе значення індивідуальної та неповторної особи.

З аскетичним напрямком пов'язане народження такого містичного вчення як ісіхазм, в центрі уваги якого знаходиться проблема особи та її вдосконалення. Ісіхазм як метод "внутрішньої" (або "духовної", "розумної") молитви був винайдений візантійськими аскетами Антонієм Великим, Макарієм Єгипетським, Ісааком Сиріним, Іваном Лествичником. Мистецтво "розумної" молитви вимагало поєднання розума та серця. Промовляючи без слів або у супроводі декількох слів "Ісусова молитва" повинна була стати безперервною, як дихання, як биття серця. Вища мета містика полягала в стяжанні божественної любові та спогляданні "нетварного" світу, який перетворює фізичну та духовну природу людини. Любов до Бога поєднувалася візантійськими аскетами з любов'ю до ближнього. Але часто святість досягалася шляхом строгого аскетизму, коли монахи не шанували своє тіло, піддаючи його жорстоким мордуванням. Свій подальший розвиток та теоретичне оформлення ранній ісіхазм (протоісіхазм) знайшов у вченні Симеона Нового Богослова (XI ст.).

* Жиртуєва Н. – аспірантка Севастопольського державного технічного університету.

Основним містичним центром Візантії в ті часи був Афон.

Сіхазм в більш широкому значенні цього слова, як вчення про перетворення ("обожнення") людини, був вироблений одночасно представниками як аскетичного, так і патристичного напрямків у візантійській культурі IV-VI століть. Багато уваги приділяли мистецтву "розумної молитви" візантійські "Отці церкви" – Григорій Богослов, Іван Златоуст, Василій Великий. Але шлях, який проповідували богослови, не вимагав аскетичних крайнощів. Вони вчили про необхідність постійної внутрішньої праці незалежно від того, де людина її здійснювала – в монастирі чи в "миру". "Отці церкви", на відміну від аскетів, припускали можливість використання філософії та розуму на шляху богопізнання.

Протосіхазм також став важливим компонентом культури "комніновського ренесансу" та умовою формування "спіритуалістичного стилю" в мистецтві Візантії. Новий стиль був відзначений глибоким психологізмом, увагою до внутрішнього світу людини. Саме XI-XII століття стали часом створення візантійського іконописного канону, для якого були характерні символізм, узагальненість, статика, відмінні від еліністичного натуралізму, експресії та динаміки.

"Спіритуалістичний стиль" мав значний вплив також на архітектуру Візантії XI-XII століть. В цей час вже не потрібні були величезні, подібні до Софії Константинопольської, храми. Хрестово-купольний тип храму, що сформувався в VI-VIII століттях, був перероблений відповідно до нових віянь у мистецтві. Відбувалося зменшення масштабів будови, але підсилення її вертикальних пропорцій. Велике значення набуло декоративне оформлення екстер'єру. В архітектурі боролися дві тенденції: з одного боку, прагнення якимось виокремити будову серед навколишнього середовища, а з другого - вибудувати храм більш відповідний внутрішньому стану людини. В моду ввійшли мініатюрні молебні.

Активне проникнення християнства на Русь почалося з IX століття. Але раніше, до цього воно поширилося серед балканських слов'ян. Після хрещення Русі в її релігійно-філософській культурі теж сформувалося кілька напрямків: офіційне (помірне) богослов'я, аскетичне та своє "антикізуюче" (орієнтоване на діалог із слов'янським язичництвом).

У витоків офіційного богослов'я знаходиться митрополит Іларіон – автор "Слова про Закон та Благодать". Основна ідея його твору – це протиставлення Старого та Нового Завіту, "закону" та "благодаті", "роботної Агарі" та "свободної Сарі". Творчість

митрополита не укладається в рамки ортодоксального візантійського вчення. Простежується зв'язок ідей Іларіона з аріанством, корсунською традицією та слав'янським язичництвом. Але митрополит не приділяв уваги проблемам, якими займалися візантійські богослови та аскети щодо теорії "обоження" плоті. Тому ніякого відношення до ідей протоісіхазму Іларіон не мав.

Києво-Печерська Лавра стала місцем, де зародився аскетичний напрямок у культурі Київської Русі. Засновниками монастиря були ченці Феодосій та Антоній Печерські. Якщо Антонія можна вважати послідовником крайнього візантійського аскетизму, який бачив шлях до вдосконалення людини у самотництві, то саме Феодосій став творцем киеворуської аскетичної школи та організатором побуту монастиря. Водночас він прагнув до аскетичної та практичної діяльності на благо монастиря. З його ініціативою пов'язане введення у Лаврі строгого Студійського уставу та принципу співжиття для ченців (кіновії). Устав вимагав від ченця повного зречення від особистої власності, дисципліни та участі у фізичній праці. Феодосій сам давав приклад суворої аскетичної, про що розповідає його житіє. Серед киевопечерських ченців, таким чином, знайшла розповсюдження аполінарієва ересь, яка заперечувала олюднення Христа, тобто ідею "подобія людини та Бога" [Замалеев А.Ф., Зоц В.А. Мыслители Киевской Руси.– К., 1987.– С. 102]. Як наслідок цього, формувалося негативне ставлення до всього матеріального, земного.

Феодосій також заперечував необхідність занять філософією, вважав монашество єдиним шляхом до Бога, а світську владу підпорядковував церковній. Все це зближує його погляди з позицією візантійських аскетів. Але киеворуський святий прагнув не тільки до аскетичної. Він був заповнений бажанням наблизитися до морального ідеалу Христа. Феодосій звертається до своєї братії із "Словом про терпіння та любов". Шлях ченця він розглядав як діяльну любов, а тому може вважатися в культурі Київської Русі втіленням ідеалу лагідності, мудрості та хриstopодібності. Дійсно, "в особі Феодосія Русь знайшла свій ідеал святого, якому залишалася вірною багато століть" [Федотов Г.П. Святые Древней Руси.– М., 1990.– С. 53].

Таким чином, Феодосій Печерський першим пристосував до дійсності Київської Русі ідеологію візантійського ісіхазму і постав засновником киеворуського ісіхазму, який був спрямований на практичне досягнення "обоження" плоті, а також діяльну участь у житті держави. Але після смерті святого Києво-Печерська Лавра поступово відійшла від афонської ідеології. Порядки, встановлені Феодосієм, перестали підтримуватися, а після 1204 року фактично

були забуті.

Подальший розвиток релігійно-філософської культури Русі був пов'язаний з богословською творчістю Климента Смолятича та Кирила Туровського. Загальним для їх поглядів є прагнення довести необхідність участі розуму в богопізнанні.

Климент Смолятич в своєму "Посланні пресвітеру Фомі", коментуючи слова царя Соломона "Премудрість створила собі храм", пише: "Премудрість є Божество, а храм – людство, оскільки дійсний наш Христос Бог, як у храм вселився у плоть, що була прийнята від Пречистої володарки нашої Богородиці" [Златоструй. Древняя Русь X-XII вв.– М., 1990.– С. 284]. Завдяки Смолятичу у культурі Київської Русі народжується культ Софії Премудрості, таємницю якої можливо осягнути лише через розуміння Святого Письма. Митрополит все ж таки робить висновок, що для людини ніщо не може бути кращим, ніж помишляти особливо про Бога, пораду та премудрість якого наш розум ніяк осягнути нездатний.

Климент Смолятич започаткував лінію теологічного раціоналізму в давньоруській культурі, яку далі розвивав у своїй творчості Кирило Туровський. Він розглядав шлях богослова не як винахідника нового знання, а як тлумача Святого Письма. Кирило Туровський підкреслював необхідність контролю розуму за допомогою віри. Саме розум, доповнений вірою, є, з його точки зору, "гармонійним розумом". Філософське кредо мислителя: "Пізнавай, віруючи".

Метод пізнання, який розробили Климент Смолятич та Кирило Туровський, є методом "екзегетики", алегоричного богослов'я або мистецтва тлумачення Біблії. Вони намагалися утвердити союз розуму та віри, що робить їх погляди близькими до візантійського патристичного богослов'я. Вони також прагнули виправдати плоть, тому виступали проти аполінарієвої ересі, яка розповсюдилася серед києво-печерських ченців. Туровський застерігав проти крайнощів аскетичних мордувань і захищав догмат про олюднення Христа.

В своїх працях києворуські мислителі не займалися розробкою теорії та практики вчення про "розумну молитву". Але певний вплив ісіхазму як вчення про "обоження" людини простежується насамперед в творах Кирила Туровського. Він зауважував, що людина повинна робити добро, якщо хоче досягти вічного життя. На його думку, плодами "дерева життя" є такі чесноти як любов, послухність, покірність. Має "дерево життя" також багато різних видів покаяння: сльози, піст, *чисту молитву*, милостиню, покірність. "Якщо добрих справ немає в нас і немає покаяння в гріхах, то в якому би ми не були

чині, далеко від Бога ми”, - пише він. Туровський робить висновок: якщо шлях до рятуння йде через добрі справи, то його можна здійснити не тільки у монастирі, а й в “миру”.

XII століття в культурі Київської Русі взагалі характеризується “відродженням” язичницьких традицій, що позначилося на філософії та мистецтві. Так, Даниїл Заточник в своїх творах прагне довести первинність розуму щодо віри. В тексті “Слова о полку Ігоревім” християнський бог згадується лише два рази, але дуже часто звучать імена богів язичницьких. Навіть в творі Кирила Туровського активно використовується язичницька символіка. На стінах давньоруських храмів пишно розквітає “звіринний” стиль. Враховуючи все це, можна зробити висновок, що “спіритуалістичний” стиль, який сформувався в культурі Візантії під впливом ісіхазму, не знайшов відображення в культурі Київської Русі.

Півострів Тавріка опинився також у сфері впливу Візантії після загибелі Римської імперії. В IV-VI століттях опорними пунктами імперії тут стають Херсонес Таврійський та Боспор. Саме звідси починається поширення християнства на півострові. Проте нова релігія затверджувалася дуже повільно, що було пов'язане із стійкістю язичницьких традицій. “Двовір'я” зберігалось в Херсонесі аж до XIII ст., навіть незважаючи на те, що в IV ст. на півострові була заснована Херсонська єпархія.

Тільки після того, як імператор Юстиніан почав жорстоке переслідування язичників у V - на початку VI ст., Візантія стала проводити в Північному Причорномор'ї політику насильницької християнізації. Християнство було прийняте, насамперед, представниками соціальної верхівки, про що кажуть багаті некрополі в Херсонесі та на Боспорі. Проте з самого початку християнство в Тавриці носило неортодоксальний характер. В ньому чітко виявилася аріанська течія. Основна ж маса населення Тавріки залишалася язичницькою. Це язичництво було не тільки давньогрецьким, а й “варварським” (скіфо-сарматським). На цьому етапі історії ісіхазм не мав впливу на культуру півострова.

Істотні зміни сталися в Тавриці в VIII ст. у зв'язку з масовим переселенням греків-іконошанувальників, що привело до зміни економічної, політичної, культурної ситуації на півострові. Тавріка стала оплотом іконошанувальників. Один з них - Іоан Готський мав великий вплив на життя не тільки півострова, але й самої Візантії. З діяльністю грецьких переселенців пов'язана поява так званих “печерних” міст і монастирів: Чілтер, Шулдан, Інкерман, Сьюрень, Тепе-кермен та ін. [Баранов И.А. О восстании Иоанна Готского //

Феодальная Таврика.- К., 1974.- С. 156]. У самому Херсонесі іконошанувальників не було. Він залишався оплотом ікоборців.

Іконошанувальники не тільки допомогли зміцненню феодалізму на півострові. Вони також сприяли подальшому поширенню християнства, підтримуючи тісний зв'язок з імперією, безпосередньо з Афоном. Певно що сюди в XI ст. прийшли ідеї протоісихазму ще раніше, ніж вони потрапили в Києво-Печерську Лавру. Проте не тільки із Візантії християнство приходило в Херсонес. Приблизно до 867 року відноситься хазарська місія св. братів Кирила та Мефодія, з якою була пов'язана їх поява в місті й закріплення тут кирило-мефодіївської християнської традиції. Відомо, що Мефодій деякий час співробітничав з неортодоксальними громадами Подунав'я, зокрема із аріанами.

"Спіритуалістичний" стиль, який утвердився у Візантії в XI-XII століттях, знайшов також відображення в мистецтві півострова. Поступово античний натуралізм херсонеських мозаїк був витиснутий символічними зображеннями. В Херсонесі також з'явилися індивідуальні молебні, які частіше всього будувалися по подвір'ях житлових садиб багатих мешканців міста, що було пов'язане з впливом на Тавріку ідей візантійського протоісихазму.

Після приєднання Херсонеса до Київської Русі Тавріці було призначено також зіграти роль "культурного мосту" між Візантією та Руссю, особливо в корсунський період русько-візантійських відносин в X-XI століттях. Із Херсонесу були вивезені деякі цінності після походу князя Володимира до міста, включаючи мощі св. Климента та його учнів. Із корсуня була складена перша християнська парафія на Русі, що зосереджувалася в Десятинній церкві. Її настоятель Анастас Корсунянин фактично очолював давньоруську церкву за часів Володимира. Саме традиція Десятинної церкви мала істотний вплив на світогляд митрополита Іларіона. Вона також знайшла відображення в "Повісті врем'яних літ", що в XI ст. складалася кліром цієї церкви. В ній зберігся аріанський або напіваріанський (омійський) символ віри. Саме в рамках традиції Десятинної церкви в першу чергу пропагувалася діяльність Кирила та Мефодія [Златоструй. Древняя Русь X-XII вв. – М., 1990. – С. 15-22].

Таким чином, культура Київської Русі та Тавріки формувалася під впливом візантійської християнської культури, але для неї також мали велике значення язичницькі традиції. В IX-XII ст. в християнстві Тавріки визначилися два напрямки, між якими були істотні відміни. Перший з них був представлений офіційним християнством Херсонеса, в якому відбувся синтез кирило-мефодіївської традиції, місцевого

язичництва та арианства. Воно вплинуло на встановлення офіційного богослов'я Київської Русі (митрополит Іларіон). Другий напрям, представлений "печерними" монастирями, зберігав зв'язок з візантійською афонською ідеологією. Його можна вважати посередником між Візантією та Києво-Печерською Лаврою й одним з каналів поширення на Русі ідей ісіхазму.

Місцем розповсюдження ідей візантійського ісіхазму на Русі стала Києво-Печерська Лавра, а засновником давньоруського аскетичного напрямку в ісіхазмі може вважатися Феодосій Печерський. Деякий вплив ісіхазм, як вчення про "обоження" людини, справив на творчість Кирила Туровського. Але значного поширення в культурі Київської Русі та Таврики візантійський ісіхазм не мав, що було пов'язане із сталістю традицій слов'янського та "варварського" язичництва.

*І.Марголіна** (м. Київ)

ВІДНОВЛЕННЯ КИРИЛІВСЬКОЇ ПАРАФІЇ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ІГУМЕНА ВАСИЛІЯ КРАСОВСЬКОГО (1605-1614) З ВІДРОДЖЕННЯ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У стародавніх літописах знаходимо цікаві свідчення про Кирилівський монастир і про діяльність видатних діячів, що мали відношення до історії цієї обителі. Але горезвісний для Києва 1240 рік припиняє цю розповідь на три довгих тяжких століття. Серед фахівців не вщухають дискусії з найпринциповіших проблем цього відтинку української історії. Він ніби випав із суспільної пам'яті: у свідомості наших сучасників між Батисвою навалою та Хмельниччиною, як правило, наявна промовиста порожнеча, хоча подіям, що відбувалися у цей період, не бракувало ні драматизму, ні історичної величі.

На думку дослідниці О.Русіної причини цього слід шукати в реаліях постмонгольської епохи - руйнації традиційних підвалин життя, припиненні літописання, порушенні політико-династичних зв'язків із тими східнослов'янськими регіонами, де ця традиція збереглася [Русина О.В. Історія України.– К., 1997.– С. 57]. Саме тому в наявних джерелах немає докладної інформації не тільки про монастирі, а й взагалі про життя українських земель.

Історія Кирилівського монастиря у добу монгольської навали, з

* Марголіна І. – пошукачка Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ.